Наталія Побірченко

АПОСТОЛ КРАЩОЇ ДОЛІ УКРАЇНИ – МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ

5 квітня 1847 року Тарас Шевченко поспішав повернутися з поїздки по Чернігівській губернії до Києва. Молодий поет дуже квапився, щоб встигнути на весілля свого близького друга – обіцяв йому бути боярином на вінчанні. Аби не гаяти часу причепурився. Одягнув фрак, збираючись прямо від пристані їхати на весільну церемонію. Він ще не знав київських новин, не чув про доноси і розгром їх Кирило-Мефодіївського братства. Поета заарештували, коли він зійшов на паром при переправі через Дніпро. Коли привели заарештованого до губернатора, той іронічно скривився на святкове вбрання Шевченка: «Ну, куди жениха, туди і боярів повезуть». Жених уже знаходився за ґратами, заарештований за день до весілля. А був це й молодий ад'юнкт-професором університету святого Володимира Миколою Івановичем Костомаровим. Один із засновників та ідеологів першої в історії України таємної просвітницько-політичної організації під назвою Кирило-Мефодіївське братство.

В історії вітчизняної науки і культури цьому вченому, людині нелегкої трагічної долі, судилося стати першопроходцем у багатьох галузях. Костомарова називають першим українським професійним літературним критиком – він виробляв методологічні основи цього фаху: був також одним із засновників української журналістики, він – заклав підвалини науково обґрунтованої фольклористики, етнографії. Найвідоміший Костомаров-історик: він автор більш ніж трьох сотень монографій, фундаментальних досліджень, статей з минулого і тогочасного життя України.

Не можна недооцінити внесок М. Костомарова у розвиток вітчизняної педагогіки. Він був серед засновників недільних шкіл, багато писав і клопотався про навчання рідною мовою, про підготовку популярної літератури для самоосвіти народу. Сам він був блискучим педагогом, лектором від Бога, якого дуже любили вихованці.

«Апостолом кращої долі України» назвав М. Костомарова Іван Франко. Його непересічна постать – одна з найяскравіших на суспільно-просвітницьких горизонтах другої половини XIX століття, де залишився відбиток творчого духу М. Костомарова.

Як стверджували його сучасники і науковці пізніших поколінь, мало кому з літераторів, істориків, учених за життя дісталося стільки слави і шани, як М. Костомарову. І разом з тим, кому ще, крім нього, довелося пережити стільки гіркоти, нападок, звинувачень з різних науково-політичних таборів царської Росії. Причин тому існувало кілька. М. Костомаров творив на вододіллі споріднених культур, російської та української, жив у епоху найчорнішої реакції, переслідувань і заборон на українське слово. Крім того, за походженням своїм він був наполовину росіянин, наполовину українець. Усі ці обставини наклали відбиток на його особистість, породжували

парадокси у політичних і наукових поглядах у різні періоди творчості вченого та письменника.

За народженням М. Костомаров себе називав росіянином; був він сином поміщика І. Костомарова, виріс у селі Юрасівка Острогозького повіту Воронезької губернії. Батько його походив з козаків-переселенців, що заснували Острогозький полк. Мати, Тетяна Петрівна, була кріпачкою, служила покоївкою у маєтку Костомарова. Обвінчався з нею Іван Костомаров уже після народження сина. У перші роки батько виховував сина сам, а був він по-своєму цікавою, неординарною людиною. У захопленні ідеями, почерпнутими з творів Вольтера і Дідро, французьких енциклопедистів поміщик впадав у крайнощі і дивацтва. Перевагою, одначе, було у цих виховних принципах близькість до природи. Захоплення й «вільнодумство» Костомарова-батька не заважало йому бути жорстоким кріпосником; загинув він від рук своїх-таки селян. Хлопчикові, надзвичайно вразливому, довелося побачити скривавлений труп батька. Загадка його смерті, пережита трагедія залишилась у пам'яті на все життя – на схилі років розповідав про це письменник у своїй «Автобіографії».

Батько-«вольтеріанець», очевидно, не придавав тому значення, що син його – фактично позашлюбна дитина, і не подбав про легітимацію, узаконення його прав як спадкоємця. Більше того, юридично хлопчик, як народжений кріпосною селянкою, вважався кріпаком, факт вінчання батьків тут нічого не змінював. Вже по смерті чоловіка Тетяна Петрівна Костомарова – мудра жінка – відступила родичам чоловіка значну частину спадщини і завдяки цьому домоглася звільнення сина з кріпацького стану.

Гімназійні роки і навчання у пансіоні М. Костомаров згадує в іронічних тонах передусім тому, що далеко не високими зразками вченості й інтелекту були тамтешні учителі. Справжня наука для 20-річного юнака почалась на історико-філологічному факультеті Харківського університету. У 30-ті роки, на які припадало його студентство, там почав працювати професор історії М. Лунін. Він і став найвищим авторитетом, що визначив вибір шляху в науку для юного М. Костомарова. Для нього не було двох думок відносно того, з чого почати самостійну наукову роботу. Зрозуміло, що «з вивчення руського народу; а оскільки я жив тоді в Малоросії, то й почати з його малоросійської гілки» [Костомаров М. Автобіографія / Дніпро. – 1989. – № 6. – С. 78]. До цього ж часу належить народження «українства» М. Костомарова, тобто щира зацікавленість, любов до української культури, історії, мови. За твердженням П. Толочка, тут можна говорити про генетичні корені цієї любові: «Вірогідно, що ця любов до всього українського, що проявилась в харківський період життя під впливом українського оточення, і, напевне, не без участі українських генів матері, й стала підставою для деяких сучасників називати М. Костомарова «сином Малоросії» [Толочко П. Видатний історик України і Росії / Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 8]. Пізніше, вже у часи Кирило-Мефодіївського братства Пантелеймон Куліш у листі до Костомарова докоряв своєму другу: «Навіщо ви говорите, що ви не українець? Що ви тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? (тобто

братчиками – Н.П.). Ми даємо вам право громадянства, при тому ж матінка ваша – українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем» [Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 392]. Але то буде пізніше, коли у колі братчиків визрівала і викладалась у сторінки «Книги буття українського народу» національна ідея і М. Костомаров запитував сам себе, українець він чи росіянин, відчуваючи, судячи з усього певну розщепленість у сприйнятті й оцінці фактів і явищ вітчизняної історії, яку пізнавав усе глибше. А в Харкові він просто відкрив уперше для себе світ української народної пісні – до рук потрапило видання М. Максимовича, датоване 1827 роком. «Мене вразила і захопила краса малоросійської народної поезії; я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені, про який я, на жаль, нічого не знав» [Костомаров М. Автобіографія, С. 79].

Далі були мандрівки по селах Харківщини. Участь у сільських посиденьках, гостювання на весіллях, розмови у шинках. За кожної поїздки молодий М. Костомаров привозив товсті зошитки зроблених у селах записів – пісні, бувальщини, дотепні вислови, примовки. Поринувши в українство, Микола Іванович взявся до літературної творчості українською мовою (перші поетичні спроби – російською – належать до студентських канікул у рідній Юрасівці). Українською у 1838 р. він написав історичну трагедію «Сава Чалий», згодом – кілька віршованих збірок. До початку 40-х належить і підготовка першої магістерської дисертації М. Костомарова. І перше зіткнення з тупою твердинею імперської цензури. Тему для магістерської дисертації молодий історик вибрав несподівану і непросту: «Про причини і характер унії в Західній Росії». Працю довгий час розглядали спочатку в Харкові, потім у столиці. Цей розгляд мав безпрецедентний фінал. Державні чиновники і релігійні авторитети вичитали у ній антиклерикальні мотиви, мало не замах на церкву. Зрештою міністр освіти Росії граф Уваров видав розпорядження повністю знищити дисертацію. Навіть на ті часи це був небачений факт. Суворі чиновники добилися результату протилежного задуманому. «Крамольною» дисертацією зацікавились читачі, а оскільки всіх примірників знищити не вдалося (із 100 спалили 65, решта розійшлися по особистих бібліотеках), то прочитали її немало людей.

М. Костомаров не занепав духом після такого удару. Тут же обирає нову тему для дисертації «Про історичне значення російської народної поезії». Хоча й на цю тему немало університетських авторитетів дивилися скоса, мовляв, «мужицькі» пісні та байки – то аж ніяк не гідний об’єкт для наукового дослідження. Збираючи «живий матеріал» для своєї роботи дослідник подовгу пропадає у селах, спілкуючись з простим людом. Тим він надовго заробив собі репутацію дивака, але назавжди утвердився в основоположному для майбутньої наукової роботи принципі: історію писати не тільки з літописів, мертвих експонатів, а з живого народу. Ще до його студентських спостережень належить запис, що увійшов до «Автобіографії»: «Чому це у своїх історіях говорять про визначних історичних діячів, іноді – про закони та інституції, але при цьому нібито нехтують життям народних

мас? Бідний мужик, хлібороб-трудівник немовби і не існує для історії; чому історія не каже нам нічого про його побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб вияву його радощів і печалі?» [Костомаров М. Автобіографія, С. 78]. З того часу М. Костомаров почав вибудовувати концепцію і методологічні засади української історичної школи. І йшли вони всупереч імперському централізмові. Варто порівняти: у росіян «История государства Российского», автором якої був найавторитетніший царський історіограф М. Карамзін, то в українців «Історія українського народу».

Це кредо він чітко сформулював у знаменитій своїй лекції «Про відношення історії до географії та етнографії»: історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу. Отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людського суспільства. Етнографія займається зображенням життя народу, що дійшов певного ступеня історичного розвитку... Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко уявити собі цей народ в останньому його розвитку [Костомаров М. Про відношення історії до географії та етнографії. Лекція, прочитана в Географічному товаристві 10 березня 1863 р. / Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 33].

Другу дисертацію «Про історичне значення руської народної поезії» Микола Іванович успішно захистив на початку 1844 року. На цей час припадає його гаряче зацікавлення історією визвольної боротьби на Україні і, зокрема, постаттю Богдана Хмельницького. Виникає рішення переїхати з Харкова ближче до місця цих подій – у Київський учбовий округ. На 1844 навчальний рік М. Костомаров дістає посаду учителя історії у Рівненській гімназії. Це стало початком педагогічної діяльності Миколи Івановича. Робота у полонізованій частині української землі не була легкою, але молодий педагог скоро завоював прихильність колег і директора гімназії П. Аврамова, який уже на перших кроках діяльності молодого вчителя відзначив у звіті інспектору, що «магістр Костомаров з особливою любов'ю відданий науці і уже довів чудові свої здібності». На початку 1845 року міністерство освіти виключило з гімназійних програм такий предмет, як статика. Педагогічним радам гімназії було запропоновано на власний розсуд використати кількість навчальних годин, що звільнилися. У рівненській гімназії їх вирішили віддати під «практичні вправи з історії». І тут на думку дослідника В. Міяковського, міг одбитися вплив М. Костомарова [Міяковський В. Костомаров у Рівному / Україна. – 1925. – № 3. – С. 32].

Але і на учительській посаді М. Костомаров залишається перш за все ученим-дослідником. Рівне з його околицями, волинський край, Дубно, Кременець, Берестечко – справжнісінька Мекка для історика. Усі ці місця об'їхав, оглянув, звірившись з архівними джерелами молодий учитель. У нотатках сучасника М. Костомарова З. Недоборовського знаходимо дещо гумористичний дрібний епізод з мандрів М. Костомарова по Волині, який, однак, свідчить: за короткий час учитель М. Костомаров встиг завоювати авторитет. Під Берестечком М. Костомаров з приятелем довго блукали. Не

могли зорієнтуватись на місцевості. Зрештою зайшли у шинок. Розклавши папери. довго обговорювали подробиці свого маршруту. До їх розмови прислухався переляканий господар шинку-єврей. Коли його попросили звести з кимось із місцевих старожилів, хто міг би стати провідником на місця боїв, єврей кинувся до станового і «передав йому розмову в такому вигляді, начебто сам Богдан Хмельницький з'явився зі своїм полчищем для нового погрому» [Недоборовський З. Мои воспоминания / Киевская старина. – 1893. – № 1-3. – С. 207]. Становий негайно з'явився і, дізнавшись, що приїхав учитель історії з Рівненської гімназії, запросив зупинитися у його домі. Він виявився уродженцем Полтавської губернії, його діти вчилися у Рівному у гімназії. Становий допоміг зібрати старожилів, сам водив М. Костомарова на місця боїв.

Микола Іванович захопив історією своїх вихованців, вони взялись записувати для нього усну народну творчість; коли М. Костомаров влітку 1845 від'їздив з Рівного, у його нотатках було уже 202 місцевих пісні.

Ці роки, 1845-1846, М. Костомаров пізніше згадує як найщасливіші у житті. Він займав посаду вчителя історії у першій Київській гімназії, викладав також у жіночому пансіоні, посилено готувався до науково викладацької роботи на університетській кафедрі – це була давня мрія. Серед вихованок пансіону припала до серця молодому вчителю чарівна Аліна Крагельська, у 1847 вона стала його нареченою. Чудове коло друзів – П. Куліш, тоді ще гімназійний учитель, кандидат права М. Гулак, учитель з Полтави В. Білозерський. На той час припадає його знайомство і щира, все життя дружба з Тарасом Шевченком.

Єднання молодечих сил, високий злет патріотичних почуттів, творчої думки – на цьому благодатному ґрунті виріс їх гурток, що став віхою в історії України, знамените Кирило-Мефодіївське братство.

Ідеї товариства, історія його створення і розгрому відомі, здавалося б, в усіх деталях. Деякі сучасні дослідники навіть стверджують, що роль Кирило-Мефодіївського товариства перебільшена – з одного боку царською таємною поліцією, якій вигідно було показати свою пильність і кваліфікацію, завдяки яким виявили таких небезпечних замовників, з іншого – тими істориками, для яких уся історія – це винятково боротьба класів.

Кирило-Мефодіївське братство було передусім явищем високого духу, коренями своєї слов'янської ідеї пов'язане з масонством, з рухом декабристів. Загрози самодержавству воно не могло становити, як повстання декабристів, організоване військовою дворянською елітою. Це була чисто ідеологічна організація. Одначе чиновників вона налякала як прояв «зарази» вільнолюдства, що може блискавично розповсюдитись. Якщо організатором товариства називають у першу чергу М. Гулака: у його квартирі збиралися братчики, тут зберігалися документи (тут, зрештою, і підслухав їх розмови, втерся у довір'я М. Гулака донощик – студент О. Петров). Найвищим авторитетом у братчиків був, звісно Т. Шевченко, уже всенародно відомий поет. Але він у справах братства стоїть дещо осібно, не у всьому поділяючи засади програми товариства. Ідеологом, автором концепції, викладеної у

«Книзі буття українського народу», був Микола Костомаров. У цьому документі прослідковується спільність з «Книгою польського народу і пілігримства польського» А. Міцкевича. Це цілком закономірно. Адже йшлося про звільнення слов'янських народів, встановлення між ними взаємозв'язків на принципах федерації. Обґрунтовувала «Книга буття» ідею про те, що кожен народ має свою місію в історії. Зокрема, місія українського народу, яка відрізняє його від росіян, поляків, випливає з відомого усьому світу волелюбства, стверджуваного таким унікальним явищем, як українське козацтво. «Україна» не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар і єсть, так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана, і знає одного Бога» [Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 258].

До ідей, сповідуваних товариством, стверджує М. Попович, були близькі чи не усі провідні особистості тодішньої культурної України. «Саме воно ініціювало спорудження тієї «Вертикалі», якої так бракувало українській культурно-політичній перспективі. Цією вертикаллю стало романтичне звеличення Народу» [Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 343]. Такому спрямуванню ідеології товариства у значній мірі сприяла ще й та обставина, що багато братчиків – люди блискуче освічені, молоді, енергійні були залучені до роботи у Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Зокрема активно працював там П. Куліш. Завдяки участі у комісії Т. Шевченка ми маємо серію малюнків, що донесли до нас історичні пам'ятки Києва середини XIX століття.

Дуже можливо, що справи Кирило-Мефодіївського товариства не пішли б далі палких дискусій у дружньому колі, щонайбільше – просвітницької пропаганди, писав у статті з нагоди 30-х роковин смерті М. Костомарова дослідник його творчості М. Жученко. «Але суворий миколаївський час приготував для планів кирило-мефодіївських братчиків швидку і несподівану розв'язку» [Жученко М. Н.И. Костомаров и его историко-литературная деятельность / Украинская жизнь. – 1915. – № 5-6. – С. 12]. За благородство своїх переконань чудові молоді люди, молодий цвіт української інтелігенції заплатили дуже дорого – роками заслання, понівеченими долями. Найважче довелося Т. Шевченку: у нього під час обшуку знайшли рукопис поеми «Сон». Августійша романівська родина не змогла до кінця днів простити поему, адресованого їм у геніальних рядках висміювання. Т. Шевченку, як відомо випав солдатський мундир, оренбурзькі степи і, що найважче, заборона писати і малювати. М. Костомарову, замість весілля і тихого родинного щастя, – заслання трохи ближче до Саратова і заборона служити по педагогічній і науковій частині.

Під час слідства (було воно, як на тогочасні темпи просто блискавичним – за три місяці закрили справу, тому що велось під особистим наглядом імператора). Т. Шевченко не раз бачив із-за віконних ґрат згорьовану матір М. Костомарова, Тетяну Петрівну, що добивалась побачення з сином. Тоді написав він вірша, присвяченого М. Костомарову,

«Веселе сонечко ховалось»:

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани.

Цього вірша він передасть аж через 10 років пані Костомаровій, коли у 1857 році повертатиметься з солдатчини і по дорозі провідає її в Саратові. Тетяна Петрівна усе життя, за найтяжчих обставин була поряд з сином, підтримуючи і турбуючись про нього. Талановитий вчений, блискучий лектор і публіцист у житті, у побуті був людиною дуже непрактичною, безпомічною. Дружини у нього не було, оскільки весіллю у Києві навесні 1847 року не судилося відбутися. З Аліною Крагельською доля зведе М. Костомарова аж через 28 років, коли повдовіє вона у першому шлюбі. Одружаться вони у 1875 році. Старенької матері уже не було в живих, і Аліна Леонтіївна залишалась вірною помічницею чоловіка у всіх справах до кінця його днів.

У Саратові М. Костомарову доводилось дуже сутужно. Служив у канцелярії статистичного комітету заради куска хліба. А крім того, був редактором неофіційної частини «Саратовских губернських ведомостей». І, залишаючись вченим-істориком за будь-яких життєвих обставин, працює над дослідженнями, монографіями про Богдана Хмельницького, Степана Разіна. Збирає і записує місцеві пісні. Тільки у 1856 році, коли ступив на престол цар-«визволитель» Олександрії Олександр II, М. Костомаров дістав дозвіл залишити заслання. У 1859 році його запрошують очолити кафедру російської історії у Петербурзькому університеті. Збулась давня мрія, окрилений професор гаряче береться до роботи. Взагалі 60-70 роки були найпліднішими у творчому житті. Заснування журналу «Основа» – першого українського видання, де М. Костомаров разом з П. Кулішем і В. Білозерським – один з найактивніших членів редакційної колегії заснування у Петербурзі української Громади, яка щовівторка збиралася у М. Костомарова. Розробка положень на захист української мови і літератури. Заняття літературною критикою. Читання лекцій, на які нерідко збиралась половина столичної інтелігенції. «Микола Іванович..., – писав Г. Житецький, – дуже майстерно умів викладати матеріал, підкріплювати та ілюструвати свою думку характерними місцями з літописів і документів, володів неповторним мистецтвом передавати слова сучасників їх тоном – це робило виклад особливо живим і цікавим. Все це настільки зачаровувало слухачів, що на лекціях М. Костомарова дійсно можна було почути, як муха летить; лекційна година минала, як десять хвилин... Ледве засовкало останнє слово професора, як лунав вибух оплесків і проводжав його до виходу з аудиторії [Житецький Г. Професорська діяльність М.І. Костомарова. Голос минувшего. – 1917. – № 5-6. – С. 240].

У викладацькій роботі М. Костомарова основоположними можна назвати два принципи. Перше: головне у дослідженнях історичного матеріалу роль народних мас, пізнання життя народу у своїх його проявах. По-друге – пропаганда ідей федералізму у формі вільного об'єднання рівноправних народів на взаємовигідних умовах. Тріумфальною, адже короткою виявилась його викладацька діяльність. Дивна закономірність: педагогічна робота Миколи Івановича протягом всього життя обривається швидко й несподівано з незалежних від нього обставин. Так було у Рівному, у Київському університеті. Прикро обірвалась викладацька робота і у Петербурзі.

Спроби міністра освіти Путятина «взяти в шори» університет, що мав славу розсадника «смути» (заборона влаштовувати сходи, концерти, введення внутрішніх правил та ін.) викликали хвилю обурення в університеті. М. Костомаров, людина нова, до того ж зайнятий винятково наукою стояв осторонь цих справ. Однак за ним здавна тяглась слава великого ліберала, і, зрештою, якесь несерйозне видання підкинуло плітку, що, мовляв, професор М. Костомаров баламутить студентів. Але не це послужило головною причиною того, що він у 1862 році змушений був піти у відставку і залишити викладацьку роботу назавжди.

Останньою краплею стала, як не дивно, публічна лекція. З розповіді Гната Житецького: у березні за читання досить нейтральної у політичному відношенні лекції заарештували професора В. Павлова. У знак протесту студенти вирішили добитися, щоб інші професори припинили читання публічних лекцій в думі. Почали з цією пропозицією обходити лекторів. Професор М. Костомаров не підтримав її, вважаючи, що між арештом Павлова і думськими курсами немає ніякого зв'язку. На найближчій його лекції студенти здійняли свист. Скандал дуже вразив вченого. Коли до нього прийшли молоді люди, щоб запевнити у повазі, він намагався пояснити: не треба дозволяти собою маніпулювати, виконувати роль пішака у політичних ігрищах. Наука, просвіта – перш за все це вічні цінності. Він все-таки продовжував читати публічні лекції. Ні, не для того, щоб «поставити на своєму» – як же залишити молодих, що летять на вогонь, у якому завтра ж згорять. У справу втрутився М. Чернишевський, прохаючи М. Костомарова припинити читання лекцій. Але і це не переконало вченого. З того часу шляхи їх з Чернишевським розійшлися назавжди. Лекції припинились тільки після розпорядження міністра. «Але довго ще М.І. Костомаров одержував образливі анонімки, а в деяких газетах з'являлись огидні інсинуації на його адресу» [Там же. – С. 244].

Після звільнення з Петербурзького університету М. Костомаров з головою поринає у справи «Основи» і у підготовку давно розпочатих монографій. Саме Микола Іванович порушив на сторінках нового видання надзвичайно актуальну тогочасну проблему – про мову викладання у народній школі. Під постійною рубрикою «Мысли южнорусса» у травні 1862 року з'явилась його публікація «О преподавании «на южнорусском языке». У невеликій за обсягом статті виразно прослідковується постійне розщеплення

ментальності М. Костомарова. Як блискучий, чесний перед наукою, об'єктивними очевидними фактами, він прямо й одверто заявляє: потрібне викладання на рідній мові. Поки не будуть цією мовою передаватись знання, поки не стане вона провідником загальнолюдських освітніх надбань, «до тих пір усі наші писання на цій мові – блискучий пустоцвіт, і нащадки назвуть їх результатом забаганки, бажання заради розваги перерядитися з сюртука у свитку і припишуть їх більше моді на народність, ніж любові до народності» [Костомаров М. Мысли южноруссов / Основа. – № 5. – 1862. – С. 3].

М. Костомаров тут же накреслює програму підготовки книг, підручників для навчання українською – в першу чергу потрібен буквар, катехізис, священна історія і церковна історія, уривки з життя святих, тому що «народ... здатен з любов'ю приймати освіту, якщо вона буде йому викладатись у православно-християнському дусхі» [Там же. – С. 5].

Далі ж у викладі починаються компроміси, якщо не сказати – запевнення у лояльності, явно розраховані на схвалення цензора. Після з'єднання України з Росією московська влада виявляла повагу до принципів своєрідності Малоросії... Для чого народу бажати відділятись від держави, якщо ця держава його задовольняє...

Прямим продовженням цієї теми можна назвати запропоновану для газети «Голос» статтю «Про викладання на народній мові південної Русі» у 1863 році – точнісінько в дисонанс з горезвісним Валуєвським циркуляром. Книжна і усна мова для українського селянина сьогодні – абсолютно різні речі. А потрібно, щоб книга допомагала, пояснювала простій людині її враження і думки, а не навпаки – сама потребувала пояснення. Потрібно, щоб селянин не боявся книги, а любив її. А цього можна досягти тільки застосувавши «природну формулу передачі знань на його рідній мові» [Костомаров М. О преподавании на народном языке в южной Руси / Голос. – 1863. – № 94].

Щирий біль звучить у пристрасних рядках про ганебні обставини: панівний клас у Малоросії з презирством ставиться до мови корінного населення, а простий люд взагалі вважається «поколінням дурнів». Відтак кожен, хто зможе вибитись в освічені (частіше це тільки жалюгідна напівосвіта), намагаються порвати зі своїм малоросійським корінням, навіть соромляться свого походження, прикидаючись – часто невдало і смішно – великоросами, «дивляться зневажливо на той народ, з якого самі вийшли. Хто не глумився над змією народністю? Хто не плював на неї? Хто не кидав в неї брудом, а іноді й камінням?» [Там же].

Щоб викорінити духовне рабство, що насідається за таких обставин потрібно одне, робить висновок автор: щоб цією зневаженою мовою заговорили з народом серйозно, про поважні речі зі сфери освіти. Книги, перш за все книги, що популяризуватимуть знання рідною мовою, але коли ж народ їх дочекається.

М. Костомаров розгорнув цілу компанію за підготовку українських підручників. На його заклик стали озиватися в «Освіті» не тільки літератори, тобто майбутні автори підручників, але й рядові читачі. Цікавий у цьому

плані опублікований лист землевласника Д. Запари з Ізюмського повіту, що писав «од імені панства українського». Добродій дивиться на справу схвально, готовий підтримати корисний почин пожертвуваннями і, по-хазяйськи, утилітарно: «З розповсюдженням правильної освіти в народі розвиватиметься різного роду промисловість, а отже, покращиться і землеробство, а отже, і наші землі, підвищаться у ціні, стануть давати більшу ренту» [Основа. – 1862. – № 5]. Більше того, добродія Запару явно зачепили гострі закиди про українське панство, що цурається рідної мови, національної культури. Він підкреслює: «На таке діло, як освіта народу, ми грошей дамо і помилку вашу доведемо ділом» [Там же].

Цей відгук свідчив, що Микола Іванович правильно вибрав лінію агітації, оголосивши збір коштів на підготовку і випуск книг для народної освіти. Гроші почали надходити, зібрано було за досить короткий час близько п'яти тисяч. Та замість підручників грянула заборона друкування книг українською мовою. Пізніше він передав гроші, зібрані на видання популярних книг українською мовою, на запровадження при Академії наук премії за кращий словник української мови. Цікава доля цієї премії; подробиці про її присудження повідомив журнал «Киевская старина».

М.І. Костомаров вніс 4000 карбованців до імператорської Академії наук у 1881 році з умовою, щоб цей капітал разом з відсотками був вручений авторам кращого словника української мови, які будуть представлені на розгляд. Минуло кілька строків для представлення, але словників все не було. На початок XX століття капітал значно примножився, адже з часу впровадження премії минуло більше 20 років. Тому на загальних зборах Академії наук 4 травня 1902 року було вирішено оголосити дві премії: одна з них – отих 4000 та плюс відсотки, що наросли до 1891 року, часу першого строку подачі словників на розгляд. Відсотки ж, що наросли на капітал від 1891 року утворили другу премію. Остаточний строк подачі словників на розгляд встановили на 1 січня 1905 року.

На здобуття премії були представлені три словники, один з яких під редакцією Б. Грінченка (до якого доклав стільки праці і душі редактор «Киевской старины» В. Науменко). Як додаток до нього був ще спеціальний том писемної української мови XV-XVIII ст., підготовлений Е. Тимченком. Спеціальна комісія Академії (у ній був чи не єдиний українець О. Лященко) розглянула словники і 29 грудня 1905 року оголосила, що першої премії не присуджено нікому, а другою премією М. Костомарова відзначено словник Грінченка.

Окремо зупинимось на ще одному цікавому документі у захист української мови, знайденого у творчій спадщині М. Костомарова. Саме знайдено, тому що 127 років залишався він у канцелярському ув'язненні. Це стаття «Правы ли наши обвинители?», гострого полемічного характеру. Яка, звісно, не могла пройти крізь цензорське сито. Пропонував її автор, як і згадану вище, до політичної газети «Голос» у 1863 році. Статтю не надрукували. Але, з погляду сучасності, як зауважує дослідник Ю. Пінчук, може то й краще. «Певною мірою можна навіть радіти, що у той час

розглядувана праця М.І. Костомарова не побачила світу: в безжально препарованому цензурою вигляді вона була б майже втраченою для суспільства» [Пінчук Ю. Заборонена стаття М.І. Костомарова / Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 137].

Історія появи статті досить своєрідна. Влітку 1863 року М. Костомаров жив на дачі у Павловську, але регулярно їздив до Петербурга – працював у «Публічній бібліотеці, добираючи матеріали до «Истории смутного времени» на Русі». Тоді ж потрапляли йому до рук свіжі числа «Московских ведомостей», де підняли на своїх сторінках цілю бурю проти українського літературного руху. Не обійшли прикрою увагою і М. Костомарова – його виставили як ініціатора міфічних злочинних задумів, що, мовляв, загрожують державним порядкам. Лякали передусім сепаратизмом та україножильством. У відповіді на ці звинувачення Микола Іванович написав полемічну статтю «Правы ли наши обвинители?», по пунктах розглядаючи звинувачення і на кожне даючи спростування. Відчувається, що готувався матеріал у полемічному запалі. На «холодну голову» знайшов би досвідчений публіцист інші слова й аргументи. Але тим і цікава стаття, що у ній він весь – щирий, безкомпромісний, у чомусь парадоксальний, але завжди відданий справі і готовий боротися за неї до останнього.

Пристрасно і разом з тим дотепно пише М. Костомаров у відповідь на звинувачення, що, мовляв, розвиток української мови заважатиме освоєнню багатої і прекрасної російської з її літературою. «Але ж панове, повертає, – проти опонентів їх же зброю, – у нас вищі прошарки знають французьку, то чи не викинути з вжитку російську, з тим, щоб масово цікавитись тільки багатою французькою?» Найсерйозніше звинувачення політичного характеру: супротивники бачать у прихильності до української мови прагнення поділити велику Русь, створення самобутньої української держави. У полемічному запалі М. Костомаров знову спіткнувся на явній суперечності самому самі (чи національні типові суперечності російського національного характеру?) і вигукує: «Ми не вважаємо за потрібне доводити, що думка про наші політичні тенденції про самобутню малоруську державу найвищою мірою безглузда, тому що народ не має абсолютно ніяких нахилів для цього, ні географічних, ні історичних, ні моральних; та й не думає про державу» [Костомаров М. Правы ли наши обвинители? / Украинский исторический журнал. – 1990. – № 7. – С. 145].

Суперечності у словах М. Костомарова поглиблюються новою реплікою: «Та чи не краще б вам, панове, сказати прямо: ви боїтесь, щоб просвіта не довела справу до ворожості і відокремлення» [Там же]. Автор закликає у свідки Шевченка мовляв, навіть у його віршах, за які був покараний державою, немає ніяких мрій про незалежність Малоросії.

Аргументація більш, ніж невдала. Як тут не послатись на М. Грушевського, знавця творчості М. Костомарова, який зауважував, що полемічний запал заганяв часом видатного історика на слизьке.

Після цього аргументу в його забороненій статті вже не видаються такими дивними і несподіваними твердження, висловлені вже у січні 1864

року, що навіть думка про національне самовизначення українського народу «жалюгідна і нездійсненна». Тепер він уже далекий від думки зробити з «украинского наречия» літературну мову.

Зміна поглядів така стрімка, що може скидатись на переродження вченого, зради ідеалів молодості. Але не треба забувати, у який час відбуваються ці події: початок 70-х років, за Валуєвським циркуляром на голови українства опускається важким пресом Ємський указ 1876 року. Як кажуть, вибираючи із двох зол менше, М. Костомаров намагається продемонструвати цензурі свою лояльність стосовно «українського сепаратизму», залишити свободу дій у розвитку дорогих йому ідей слов'янського федералізму. У своїх поступках доходить вчений до твердження, що вся українська література 70-80 років – примітивна, простонародна і за рівнем, і за мовою. Тому і теми для неї годяться відповідні – «мужицькі». Нарікав і на обмеженість «образотворчо-етнографічного напрямку» сучасної літератури, який несподівано швидко себе вичерпав. Тут явно звучать ноти розчарування у такій дорогій його серцю у юні роки фольклористиці. Розвиток літератури затримує нерозвиненість самої мови. А як піднімати національну мову? Штучно це безглуздо робити, мова розвивається разом з суспільством. А оскільки суспільства українського немає як такого, то немає і предмету для полеміки.

У цій же статті «Малорусская литература» торкається М. Костомаров проблем перекладу на українську. І приходиться до висновку, що непотрібні зовсім переклади на українську шедеврів світової класики – ні Байрона, ні Міцкевича, ні тим більше «Римської історії» Момизена. Освічені люди чудово прочитають все в оригіналі чи російських перекладах, а простолюду ці книжки і на рідній мові не будуть зрозумілі, оскільки не доступні за розумовим розвитком.

Ціною цих поступок він намагався хоча б в урізаному вигляді утвердити в школах українську мову та літературу. Мовляв, коли обіч великоруської мови буде розвиватися «вбоге малоруське «наречие», то й воно, без шкоди для «могутнього старшого брата», принесе свою маленьку користь як «література для домашнього вжитку» [Костомаров М. Малорусское слово. – С. 271]. Цей термін, висловлений у публікації «Малоруське слово», М. Костомаров, як сам зазначав, запозичив у якомусь слов'янофільському виданні. Це теж був дипломатичний підхід; адже слов'янофіли вважались цілком благонадійними, відтак, під цим прикриттям намагався М. Костомаров хоч якось пригріти українське слово.

Однак, як зазначив М. Грушевський, «Костомаров спрощував і звужував українську проблему, стараючись пропхнути її через урядове вухо» [Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С. XVIII]. І у цій непосильній боротьбі було у старого вже хворого вченого більше втрат, ніж здобутків.

У 70-х роках він майже втратив зір. Страшенно мучився не так через хвороби, як через бездіяльність – лікарі заборонили працювати. Друзі порадили йому диктувати для літературного запису спогади. Так стала

народжуватись «Автобіографія».

«Як ясного сонечка, ждав Костомаров появи журналу «Киевская старина». Перші числа встиг прочитати, запропонував деякі свої матеріали, зокрема нарис «Поїздка до Білої Церкви».

До останніх днів життя залишався він активним, невгамовним. Уже зовсім немічний вибирався на художню виставку в Петербурзі, (особливо любив історичні полотна), до театру, на свою улюблену оперу «Життя за царя» М. Глінки (за свідченням сучасників, упродовж життя слухав її не менше 50 разів).

Помер учений 19 квітня 1885 року, не доживши кілька днів до свого 68-річчя. За заповітом, у домовину йому друзі поклали головну працю його життя – монографію «Богдан Хмельницький».

З погляду часу, найглибше дослідив і характер, і творчість видатного історика Михайло Грушевський у статті «Костомаров і новітня Україна»: «Позбавлений можливостей політичного борця... Костомаров вів сю роботу головно під плащиком історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж до інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів».